

Коваленко О. О.

Кандидат історичних наук, доцент

Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського
Національний університет “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка**ЦЕРКВА У ГРОМАДСЬКІЙ ТА ДОБРОЧИННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
Г. О. МИЛОРАДОВИЧА**

Заможний поміщик і відомий історик граф Г. О. Милорадович (1839–1905) брав активну участь у громадському житті. Мировий посередник і мировий суддя, повітовий і губернський земський гласний, предводитель дворянства Чернігівської губернії, він значною мірою прислужився становленню громадянського суспільства в регіоні. У полі його зору повсякчас перебували актуальні проблеми, пов'язані з діяльністю Православної Церкви та її інститутів.

У березні 1888 р. на велелюдному зібранні з нагоди 900-річчя Хрещення Русі, що відбулося у Троїцькому архієрейському домі, чернігівський та ніжинський єпископ Веніамін (Биковський) запропонував заснувати православне Братство з метою “ослаблення раскола с его сектами, с давних времен свившего себе центральное гнездо в Стародубе”. Спеціально створена комісія у складі кількох священників і викладачів духовних навчальних закладів оперативно опрацювала Статут цієї фундації, який був затверджений єпископом Веніаміном (Биковським) 11 серпня 1888 р. “Братство св. Михаила, князя Черниговского, – йшлося у ньому, – учреждается в гор. Чернигове при Свято-Михайловской церкви в Духовной семинарии для противодействия русскому расколу (сект безпоповщинской, поповщинской и Австрийского священства), гнездящемуся в разных посадах и слободах некоторых уездов Черниговской губернии, а именно Стародубского и Новозыбковского (преимущественно), Суражского и отчасти Городницкого, а также для противодействия и другим, могущим появиться в пределах Черниговской епархии сектам, занесенным в настоящее время на юге России с Западной Европы (как напр. штундизм)”.

Урочисте відкриття Братства св. Михаїла відбулося 20 вересня 1888 р. – у день пам'яті князя та його боярина Федора в одній із зал Чернігівської духовної семінарії. Участь у ньому разом із духовними та світськими можновладцями узяв і Г. Милорадович¹. Він і надалі підтримував починання Братства св. Михаїла, у тому числі грошовими внесками, і зрештою був обраний довічним членом цієї фундації.

Невдовзі у грудні 1890 р. єпископ Веніамін (Биковський) затвердив змінений Статут Братства св. Михаїла, який передбачав, зокрема, “распространение религиозно-нравственного просвещения в духе св. Православной Церкви”, всебічне сприяння церковно-приходським школам, відкриття бібліотек і книжкових складів. У 1891 р. під контроль Братства фактично перейшла Єпархіальна училищна рада, до складу якої на той час належав і Г. Милорадович.

Важливу складову доброчинної діяльності Г. Милорадовича становили заходи, спрямовані на охорону історико-культурної спадщини Чернігівщини, ремонт та реставрацію церковних споруд, що були пам'ятками архітектури. У 1889–1890 рр. у Чернігові вийшов двома виданнями ілюстрований науково-популярний нарис Г. Милорадовича “Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского”, загальний наклад яких становив 26 тис. примірників. Він був упорядкований на підставі доробку колишнього чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), якого Г. Милорадович глибоко шанував як “замечательного иерарха и известного ученого”². Ідучи шляхом свого видатного попередника, Г. Милорадович досить докладно переповів історію цих видатних пам'яток давньоруської архітектури і навів інформацію про похованих у Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах князів і церковних ієрархів, а також про реліквії, що зберігалися у храмових ризницях³. Водночас Г. Милорадович дещо доповнив відомості, свого часу

¹ М. А. Д. Открытие Братства св. Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия. 1888. № 18. Часть неофициальная. С. 663.

² Милорадович Г. А. Рец. на: Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов. 7 ч. 1873 // КС. 1883. Кн. 3. С. 657-658.

³ Милорадович Г. А. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского с видом соборов. Чернигов, 1889. С. 1-21.

наведені Філаретом (Гумілевським). Так, він зазначив, що у травні 1881 р. за дорученням президента імператорської Академії мистецтв великого князя Володимира Олександровича архітектор і художник А. Павлинов здійснив “съёмку плана и фасада” пам’ятки “с научною целью для Археологического общества” і виступив з повідомленням про Спасо-Преображенський собор на засіданні Санкт-Петербурзького товариства архітекторів¹.

Цей видавничий проект Г. Милорадовича переслідував передусім благодійну мету. Не випадково на обкладинці книжки зазначалося: “Пожертвования на реставрацию соборов высылаются в Чернигов, на имя соборного старосты”. Крім того, Г. Милорадович зауважив, що “в скором времени начнётся полная реставрация Преображенского собора, на средства, собираемые от лиц, которым дорога святоотечественная старина”². Навесні 1889 р. серед перших він пожертвував 100 руб. “на обновление Черниговского кафедрального собора”. Слід зазначити, що соборним старостою на той час був чернігівський губернатор О. Анастасьєв, який із властивою йому енергією заходився довкола реставрації Спасо-Преображенського і Борисоглібського соборів. Як засвідчив у своїх спогадах В. Хижняков, “немедленно разными способами стали собираться пожертвования на реставрацию и переделку храмов... Полиция по всей губернии, получив от губернатора подписные листы, усердствовала всюду. Сумма сборов... в короткое время достигла солидного размера около 100 т[ыс]. р[уб]”³. Улітку–восени 1891 р. у Спасо-Преображенському соборі на пожертви, зібрані губернатором О. Анастасьєвим, було проведено масштабні ремонтно-реставраційні роботи: “подновлена живопись на стенах и сводах, позолочены купола и к старинной стильной колокольне пристроена каменная иконная лавка”⁴. У 1893 р. чернігівський єпископ Сергій (Соколов) запропонував Г. Милорадовичу обійняти престижну громадську посаду церковного старости кафедрального Спасо-Преображенського собору, розраховуючи, очевидно, на подальші пожертви з його боку. Згідно з тогочасним законодавством, це питання належало до компетенції міської думи, яка мала розглянути подання єпископа на своєму засіданні. Але в розвиток подій несподівано втрутилась амбітна дружина нового губернатора М. Вєсьолкіна, яка конфліктувала з родиною Милорадовичів. Як писав у листі до обер-прокурора Синоду К. Победоносцева Г. Милорадович, вона “бросилась интриговать... между гласными думы и последствием этой интриги явилась моя забаллотировка в соборные старосты (18 чёрных и 12 белых). Этой интригой она хотела сделать скандал двум лицам – преосвященному Сергию, которого не любит за его самостоятельность, и в этом же вполне достигла, т. к. последствием этого был удар у владыки, а мне нанесла незаслуженное оскорбление”. Г. Милорадович розраховував на те, що К. Победоносцев призначить його церковним старостою всупереч рішенню міської думи. “Назначение... меня соборным старостою, – zapewniaв він свого адресата, – помимо моих личных жертв, кроме пользы, ничего принести не может”⁵. Проте К. Победоносцев не став утручатися у цю делікатну ситуацію, і старостою кафедрального собору “по предложению соборного причта” дума в жовтні 1893 р. обрала міського голову О. Ханенка.

У 1893 р. на честь 900-річчя Чернігівської єпархії коштом дворянства губернії був виготовлений пам’ятний жетон, примірники якого розіслали усім достойникам Російської імперії. Крім того, коштом Г. Милорадовича було виготовлено спеціальний золотий жетон, який було піднесено імператору Олександрю III⁶.

Автор численних праць з фамільної історії та генеалогії “малоросійського дворянства”, Г. Милорадович з особливим пієтетом ставився до свого далекого предка по жіночій лінії чернігівського полковника і наказного гетьмана Лівобережної України П. Полуботка. Г. Милорадович дбайливо зберігав пов’язані з його іменем реліквії, прагнув увічнити пам’ять про своїх далеких предків. Зокрема він виявив і оприлюднив покрайній запис батька

¹ Милорадович Г. А. Описание Черниговских соборов... С. 26.

² Там само. С. 11.

³ Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. Пг. : Огни, 1916. С. 93.

⁴ Добровольский П. М. Архив Черниговского кафедрального собора // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов, 1902. Вып. 4. С. 51-58; Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. С. 93-94.

⁵ ІР НБУВ, ф. XIII, стр. 3142, арк. 1-2зв.

⁶ Опанасенко В. Благодійні справи чернігівського дворянства // Сіверянський літопис. 2000. № 4. С. 140.

П. Полуботка Леонтія Артемовича в Євангелії, наданому “до храму Преображення Христова мурованного черниговського, для отпущения грехов” усієї його родини у квітні 1681 р.¹ Як відомо, духовні й світські можновладці зазвичай знаходили свій останній притулок у найбільш шанованих стародавніх храмах та монастирях, і родина Полуботків не становила винятку з цього правила. Відтак, Г. Милорадович встановив в Успенському соборі Чернігівського Єлецького монастиря мармурові меморіальні дошки на честь батька і бабусі П. Полуботка – Леонтія Артемовича і Фотимії Прокопівни, а у Спасо-Преображенському соборі – на честь його першої дружини Євфимії Василівни, племінниці гетьмана Лівобережної України І. С. Самойловича². Вони не збереглися до нашого часу – у грудні 1921 р. на підставі циркуляра Чернігівської губчека всі меморіальні дошки було демонтовано і знищено, оскільки, мовляв, “мраморные или другие доски, надписи на стенах и на богослужебных предметах, произведенные в целях увековечивания памяти каких бы то ни было лиц, принадлежащих у членам низвергнутой династии и её приспешников”, ображають “революционное чувство трудящихся”³.

Г. Милорадович піклувався про храми Любеча, де знаходилася його фамільна садиба. У 1896 р. він отримав “Благословение” Синоду за пожертву на будівництво дзвіниці при Троїцькій церкві⁴, у 1901 р. – на потреби Покровської та Преображенської церков у Любечі⁵, Любечі⁵, а наступного 1902 р. за допомогу любецькій Аннинській церкві була відзначена його дружина графиня О. Милорадович (у дівоцтві Катеринич)⁶.

Після встановлення радянської влади місцеві активісти в січні 1923 р. виявили під окладом ікони св. Георгія Побідоносця у Преображенській церкві тайник, у якому зберігалися “тщательно скрытые ордена и другие заслуги бывшего графа Милорадовича”⁷. Чому вони не були завчасно вивезені з Любеча удовою і сином Г. Милорадовича – наразі незрозуміло. Відкритим залишається і питання про подальшу долю цих раритетів. Згодом, у липні 1930 р. директор Чернігівського державного музею М. Вайнштейн порушив клопотання про передачу ікони св. Ольги, що зберігалася в одному з храмів Любеча. За твердженням М. Вайнштейна, ця ікона була написана відомим чернігівським художником І. Рашевським, вочевидь на замовлення Г. Милорадовича, з його дружини графині О. Милорадович, яка “відображена в усю постать, у руках держить хрест, одягнена в пишні тканини і тіару на голові”⁸. Встановити, чи потрапила ця ікона до музейного зібрання, не вдалося через втрату облікової документації в роки Другої світової війни.

Одним з улюблених історичних героїв Г. Милорадовича був уродженець Любеча св. Антоній Печерський. Заслугують на увагу його міркування щодо місцезнаходження автентичної печери Антонія на території посаду древнього Любеча, де згодом було розбудовано садибу родини Милорадовичів. Що ж до печери, розташованої “в двух верстах от Любеча над деревнею Слободкою”, то, на переконання Г. Милорадовича, миряни і духівництво помилково пов’язували її з іменем святого, “полагая, что в Любече, подобно Киеву, у Антония были и Ближние, и Дальние пещеры”. Та все ж, у 90-х рр. XIX ст. коштом любецьких селян тут “устроили часовню и перед входом устроили стену, обложенную кирпичем, по образцу пещеры преп. Антония Печерского в саду графа Милорадовича”⁹.

Печера святого довгий час перебувала у занедбаному стані, аж поки у 1870 р. “старанием владельца графа Милорадовича и матушки его Софии Григорьевны... была раскопана и возобновлена”¹⁰. У жовтні того ж таки 1870 р. був освячений “памятник у входа в пещеру преподобного Антония Печерского по плану архитектора и профессора Ефимова в виде входа в пещеру с двумя откосными стенами, посредине стена с окном в пещеру, над коим находится

¹ Милорадович Г. А. О роде дворян Полуботок. К., 1870. С. 24.

² Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. СПб., 1901. Т. II. Ч. 6. С. 311-312.

³ Радянська влада та Православна Церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. : збірник документів і матеріалів. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2010. С. 30.

⁴ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № АЛ-73.

⁵ Там само. Інв. № АЛ-75.

⁶ Там само. Інв. № АЛ-76.

⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-75, оп. 1, спр. 4, арк. 11-11зв.

⁸ Там само, спр. 179, арк. 217.

⁹ Милорадович Г. А. Любеч и его святыня. СПб., 1905. С. 74-75.

¹⁰ Черниговские губернские ведомости. 1894. № 162. 17 июля. Часть неофициальная. С. 2.

изображение преподобного Антония Печерского, держащего в руках свиток с надписью: “Господи, да будет на месте сем благословение Святых Афонских горы”. Под окном находится доска со следующей надписью: “Пещера пр. Антония Печерского, родившегося 983 году в городе Любече, выкопанная преподобным, в которой он и подвизался до отхода на Афон и основания Киево-Печерской Лавры. Памятник этот у входа в пещеру преподобного сооружен усердием С. Г. Милорадович и освящен 1870 года октября 4 дня”¹. Скласти уявлення про споруду дозволяє виконаний на замовлення Г. Милорадовича художником А. Архиповим малюнок, який було опубліковано в 1886 р. у журналі “Всемирная иллюстрация”². У 1894 р. Г. Милорадович здійснив реконструкцію комплексу: “Над входом пещеры в каменной стене вставлен образ пр. Антония Печерского во весь рост в металлической вызолоченной ризе; сама же пещера выложена камнем, и перед входом в неё образована площадка, бока которой убраны роскошными цветами. Напротив пещеры, немного ниже площадки, находится Антониевский колодезь, окруженный каменными столбами, поддерживающими над колодезем массивный купол, увенчанный сверху золоченым крестом”³. У такий спосіб меморіал на честь Антонія Печерського набув завершеного вигляду, зображеного на світлинах, вміщених у книзі Г. Милорадовича “Любеч и его святыня”, що побачила світ у Петербурзі в 1905 р.⁴

У 30–40-х рр. ХХ ст. печера св. Антонія була занедбана, а згодом засипана і забута. Минуло три чверті століття, перш ніж чернігівські археологи у 2009 р. виявили напівзруйновану печеру св. Антонія, яка була досліджена й відновлена⁵. У 2011 р. поблизу було встановлено пам’ятник цьому видатному церковному діячеві, а також барельєф з його зображенням над входом до печери.

Ще у 1874 р. з ініціативи родини Милорадовичів було започатковано “крестные ходы из всех церквей к этой пещере, и здесь бывает водоосвящение, молебен и служба пр. Антонию”, текст якої 1885 р. за благословінням Святійшого Синоду підготував А. Ковалевський⁶. У 1883 р. на честь 900-річчя від дня народження Антонія Печерського Г. Милорадович видав у друкарні Києво-Печерської лаври його ілюстроване “Житіє” і роздав понад 500 примірників цієї книги учасникам хресної ходи до печери преподобного в Любечі⁷. Надалі цю книгу, впорядковану Г. Милорадовичем, неодноразово перевидавав у Москві відомий книготорговець І. Ситін, причому у 1894 р. її наклад сягнув 30 тис. примірників⁸.

За свідченням кореспондента газети “Черниговские губернские ведомости”, у хресному ході 10 липня 1894 р. крім членів родини Г. Милорадовича та місцевих можновладців узяли участь понад 6 тисяч осіб “не только из Любеча и окрестных сел и деревень, но и из губерний Минской и Могилевской”⁹.

Одним з перших Г. Милорадович звернув увагу на старовинний синодик Любецького Антонієвського монастиря, який містив унікальні відомості з історії Чернігово-Сіверщини і, зокрема, помянник “благодарных великих князей Черниговских, Киевских и прочих”. Ще у 1857 р. він присвятив цій пам’ятці статтю “Синодик Антониевского Любечского монастыря”, що побачила світ на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” і тоді ж вийшла окремою брошурою. Згодом Г. Милорадович обов’язково включав розділ про синодик Антонієвського монастиря до своїх нарисів з історії Любеча і присвятив йому ще кілька публікацій. Як слушно зауважив Г. Милорадович, значення Любецького синодика полягає передусім у тому, що “в нем князья черниговские поименованы по большей части как именами мирскими, так и именами крещения, и строго отличены владельные князья названием

¹ Черниговские губернские ведомости. 1870. № 20. 15 октября. Часть неофициальная. С. 414-416.

² Всемирная иллюстрация. 1886. № 911. С. 14.

³ Черниговские губернские ведомости. 1894. № 162. 17 июля. Часть неофициальная. С. 2.

⁴ Милорадович Г. А. Любеч и его святыня... С. 2, 72-73.

⁵ НА ІА НАН України. Веремейчик О. М., Бондар О. М. Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Монастирище, печері прп. Антонія та посаді літописного Любеча на території комунального підприємства “Історико-археологічний музейний комплекс “Древній Любеч” у смт. Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2012 р., Чернігів, 2013, т. 2, арк. 16-19.

⁶ Милорадович Г. А. Любеч и его святыня... С. 71, 96.

⁷ Черниговские епархиальные известия. 1883. № 15. 1 августа. Часть неофициальная. С. 831-832.

⁸ Милорадович Г. А. Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей. СПб., 1894. С. 40-41.

⁹ Черниговские губернские ведомости. 1894. № 162. 17 июля. Часть неофициальная. С. 2.

великих, тогда как подчиненные или удельные называются просто князьями; вместе с князьями поминаются их супруги и иногда дети”¹. Значний інтерес у фахівців викликала, здійснена Г. Милорадовичем у 1902 р. факсимільна публікація синодика Любецького Антоніївського монастиря, завдяки якій пам’ятку було запроваджено до наукового обігу².

Він також повсякчас опікувався автентичним рукописом Любецького синодика. У 1886 і 1902 рр. його коштом для пам’ятки було виготовлено нові оправи. На нумерованих аркушах, які йдуть слідом за форзацем, Г. Милорадович залишив кілька своїх автографів, датованих 1892 і 1903 рр. Він також пронумерував і частково реставрував пошкоджені аркуші пам’ятки, впорядкував її зміст, прописав згаслі імена й додав до автентичного тексту його факсиміле³.

Вже після смерті Г. Милорадовича, у серпні 1908 р. Любецький синодик експонувався на виставці старожитностей, влаштованій у Чернігові з нагоди XIV Всеросійського Археологічного з’їзду⁴, а у 1926 р. його було передано до Чернігівського державного музею⁵. Нині пам’ятка зберігається у Відділі фондів Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського⁶.

“Людина другого плану” в загальноукраїнському та імперському масштабі, Г. Милорадович був одним з найвпливовіших можновладців і громадських діячів Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст. Усвідомлюючи значення історико-культурної спадщини, він докладав значних зусиль для збереження пам’яток архітектури і мистецтва, розвитку історичних досліджень та краєзнавчого руху в регіоні.

Руденко В. Я.

Завідувач відділу наукових досліджень печер та пам’яток археології
Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній”

ТОПОГРАФІЯ ТА ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ ЧЕРНІГІВСЬКОГО БОГОРОДИЧНОГО (ІЛІНСЬКОГО МОНАСТІРЯ) НАПРИКІНЦІ XI – НА ПОЧАТКУ XIII ст. ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Давньоруське православне чернецтво є предметом наукових досліджень багатьох поколінь вітчизняних та зарубіжних істориків. Але, по більшості, традиційно розглядалися загальна історія окремих чернечих обителей, з’ясувалися чи уточнювалися час створення та реконструкції окремих підземних та наземних монастирських споруд, їхнє призначення, архітектурні чи літургійні особливості, вивчалася історіографія. При цьому недостатньо уваги приділялося окремим напрямкам, до яких можна віднести повсякденне життя ченців-печерників домонгольської доби.

Печерні монастирі являють собою нечисленну, але дуже важливу для розуміння процесу запровадження та укріплення християнства на Русі групу історичних пам’яток. Однак довгий час печери та все пов’язане з ними залишалося поза увагою археологів. Це суттєво обмежувало можливості дослідників церковної історії, бо позбавляло їх важливої наукової інформації, отримати яку можливо тільки в процесі польових археологічних досліджень. Внаслідок цього до останнього часу практично не піддавалися аналізу певні сталі погляди на устрій давньоруських печерних монастирських осередків. Починаючи з останньої чверті XX ст. археологічні дослідження пам’яток печеробудування та печерного мешкання набули більш системного характеру, що суттєво розширило наукову джерельну базу.

¹ Милорадович Г. А. Любеч и его святыня... С. 51.

² Синодик Любецкого Антониевского монастыря. Чернигов, 1902.

³ Ситий І. М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або Останній твір Івана Щирського // Любецький з’їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, 1997. С. 191-193.

⁴ Каталог выставки XIV Археологического съезда. Чернигов, 1908. Раздел “Синодики” (без пагінації).

⁵ В Держмузеї. Рідкі пам’ятки старовини // Робітничий шлях (Чернігів). 1926. № 94. 20 липня.

⁶ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № АЛ-330.